

מולדת משותפת או בית לאומי: בני הארץ, הצהרת בלפור והשאלה הערבית

הלל כהן

החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון, האוניברסיטה העברית בירושלים

יובל עברי

בית הספר ללימודי אפריקה והמזרח (SOAS), אוניברסיטת לונדון

מה הייתה עמדתם של יהודי הארץ הוותיקים כלפי הצהרת בלפור? האם הצטרפו לתרועות השמחה של הציונים בארץ ובעולם? האם שמו לב שהצהרה התעלמה מזכויות הערבים, ואם כן – האם ראו זאת כחיוב או בשלילה? האם הפריע להם שהצהרה מוענה להסתדרות הציונית ולא אליהם, תושבי הארץ? האם הייתה בנמצא עמדה כוללת של בני הארץ הוותיקים, הקדם-ציונים, או למצער, של המזרחים שבהם? האם יש סיבה להניח שהייתה "עמדה ספרדית", או מזרחית, כלפי הצהרת בלפור?¹

שאלות אלו עלו גם בשיח הפלסטיני בן הזמן, העממי והפוליטי. מנהיגים ערבים פלסטינים בולטים הצהירו בהזדמנויות שונות שבני הארץ היהודים, ובעיקר הספרדים, התנגדו להצהרת בלפור ודחו את המדיניות של התנועה הציונית. טענות אלו לא היו מדויקות, כפי שנראה בהמשך, אך גם לא חסרות בסיס. בפעם הראשונה נשמעה טענה מעין זו בפומבי עם יציאת המשלחת הערבית ללונדון ב־1921 במטרה להיאבק בהצהרת בלפור. שני עשורים אחרי פרסום ההצהרה עדיין הייתה זו תפיסה רווחת. בנובמבר 1936 דיווח העיתון הפלסטיני מראת

1 החלטנו שלא להצטמצם למונח אחד כגון "ספרדים" או "בני הארץ" אלא להנכיח את ריבוי המונחים ששימשו לציון ילידי הארץ בשיח היהודי והערבי באותה התקופה. לאורך המסה בחרנו צירופים שונים כגון "בני הארץ הוותיקים", "בני הארץ היהודים", "יהודים ספרדים" ו"בני הארץ הספרדים" – לרוב בהתאם להקשר שבו הופיעו. כמו כן, איננו מבחינים בין "עדות המזרח" ל"מוגרבים" או "מערבים". מפאת קוצר היריעה אין באפשרותנו לדון בהשלכות ובמשמעויות השונות של הקטגוריות הללו. להרחבה על הקטגוריה של בני הארץ היהודים במפנה המאה העשרים ראו בצלאל 2008; עברי 2014; Jacobson and Naor 2016.

אלשרק כי "כמה מבני הארץ היהודים מעוניינים להיפגש עם הוועד הערבי העליון כדי לדון במצב הכללי ובמיוחד בסוגיית מתן ערויות בפני הוועדה המלכותית כיוון שהם, כפי שהבנו, אינם מעוניינים להכיר בהצהרת בלפור".² בהמשך אותו גיליון הציג העיתון את ההסבר לכך: בעקבות המרד הערבי שפרץ ב־1936 והחלטת ממשלת בריטניה לשלוח לארץ את ועדת פיל לחקור את נסיבות המרד ולהמליץ על עתיד הארץ, החליטו יהודי הארץ הוותיקים להציג את עמדתם, שלפיה הם למעשה קורבנות הציונות.³ יהודים אלו חיו שנים ארוכות לצד הערבים בשלום ובביטחון, בלי לדרוש בית לאומי או מדינה יהודית על גדות הירדן, והיו חלק בלתי נפרד מאוכלוסיית הארץ. הצהרת בלפור והעליות הציוניות מאירופה, המשיך העיתון בנייתו, פגעו במעמדם הכלכלי של בני הארץ, ונוסף על כך, המהגרים מאירופה הסתכלו בזלזול בבני הארץ המזרחיים ומנעו מהם גישה למעגלי קבלת ההחלטות. המרד, והחרם שהטילו הערבים על הכלכלה היהודית החל מאפריל 1936, פגעו בראש ובראשונה באוכלוסייה היהודית הוותיקה, ובתוך כך התברר כי אנשי התנועה הציונית אינם מסוגלים ואינם מעוניינים לסייע להם. לפיכך מתנערים בני הארץ מהתנועה הציונית ומתכוונים להביא את דבריהם לפני הוועדה המלכותית. תיאור זה של התמורות הפוליטיות והכלכליות שהתחוללו בארץ בעקבות הצהרת בלפור וההבחנה בין בני הארץ הוותיקים לבין התנועה הציונית הם מיסודות ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית. ערביי הארץ השגידו בירידה במעמד הפוליטי והחברתי של בני הארץ הספרדים בתוך היישוב היהודי, ובמובנים מסוימים גם הזדהו עמם בקשייהם אלה. הם הבחינו בהיררכיה שיצרה התנועה הציונית לא רק בין יהודים לערבים אלא גם בין תושבי הארץ היהודים עצמם, ובשליטה המוחלטת של היהודים האירופים במוקדי הכוח הפוליטיים והתעסוקתיים. גם תסכולם של בני הארץ שנדחקו לשוליים הפוליטיים והחברתיים לא נעלם מהם. על בסיס זה הם ניסו לגייס את הספרדים למאבק נגד הצהרת בלפור, מתוך ניסיון לשקם ברית מקומית-ילידית ולהלביש על רעיון המולדת המשותפת העות'מאני לבוש חדש, ערבי לאומי.

לבד מהאינטרס הפוליטי הממוקד אפשר לזהות בשיח הפלסטיני ביחס לבני הארץ היהודים גם חלופה למפת הבריתות והזיקות הפוליטיות שעמדה בבסיס ההצהרה. במקום קווי תיחום לאומיים בין יהודים לערבים הציגו דוברי אותו שיח הבחנות בין בני המקום למתיישבים, בין ציונים ליהודים ובין אירופים למזרחים. ואמנם, בעמודים הבאים נראה כי קריאה מחודשת בתגובות להצהרת בלפור והשלכותיה מתוך הפרויזמה של בני הארץ יכולה לשמש נייר לקמוס לבחינה מורכבת יותר של מפת היחסים הפוליטיים בין יהודים לערבים בראשית תקופת המנדט. היא מאפשרת לנו לחשוף את המתח בין עולמות שונים של זהות, להצביע על בריתות שהוצעו ונדחו, ולבחון מארגים של נאמנויות ושותפויות שקדמו לחלוקה הבינארית בין יהודים לערבים שהלכה והתקבעה באותה תקופה.

אלא שכאן עלינו לחזור ולבחון את הטענה הערבית הבסיסית בדבר התנגדות להצהרת בלפור מצד הספרדים, המזרחים או הילידים. בחינה מדוקדקת של הסוגיה מלמדת שבני הארץ

2 מראת אלשרק, 21.11.1936, עמ' 1.

3 שם, עמ' 7.

החזיקו במנעד רחב של עמדות להצהרה, מרביתן אוהדות ומקצתן מסויגות. ההנהגה הרשמית של בני הארץ הספרדים תמכה בהצהרה, אולם בניגוד להנהגה הציונית, הייתה קשובה ורגישה יותר להתנגדות של הפלסטינים להצהרה.⁴ ענייננו כאן הוא בעמדות שהסתייגו מהצהרת בלפור והדגישו את הצורך לבחון אותה גם מבחינתם של ערביי הארץ. במוקד הדיון שלנו יעמדו שני אישים ספרדים שהסתייגו מן ההצהרה, חיים בן קיקי ויוסף חיים קסטל. נבחן את נימוקיהם וטיעוניהם על רקע השינוי בשיח של בני הארץ הספרדים ובמעמד בימי המעבר מן העידן העות'מאני לעידן המנדטורי, ועל רקע תגובתם של הפלסטינים להצהרה והחרפת המאבק בין יהודים לערבים.

טענתנו היא שבאותה נקודת זמן מכריעה שבה יהודים רבים חשו אופוריה בשל האפשרות להקים מדינה יהודית, תוך הפיכת ערביי הארץ למיעוט בתוכה, נמצאו יהודי הארץ הספרדים, המזרחים והמוגרבים במערכולת של זהויות ונאמנויות. הדילמה שנוצרה בעקבות השינויים הפוליטיים, שהצהרת בלפור הייתה הביטוי המרכזי שלהם, הייתה בין חבירה לתנועה הציונית בנוסח האירופי-קולוניאלי שלה לבין ניסיון לעצב לאומיות יהודית ילידית המבוססת על אתוס המולדת המשותפת ליהודים ולערבים. דילמה זו צמחה עוד בשלהי התקופה העות'מאנית ועוררה ויכוחים עזים בין ילידי הארץ הספרדים לבין המהגרים האשכנזים בדבר דמותו של היישוב היהודי הלאומי. ההוגים הספרדים דמינו את ארץ ישראל/פלסטין לא כ"ממלכה יהודית" או פרויקט התיישבות אירופי אלא כמרחב יהודי-ערבי משותף. העיקרון שהנחה אותם לא היה עליונות יהודית או הפרדה לאומית אלא חיים משותפים ושוויון אזרחי.⁵ מאמציהם של בני הארץ הוותיקים לקדם חיים משותפים של יהודים וערבים לפני הצהרת בלפור ואחריה נבחנו בכמה מחקרים חשובים שהתפרסמו לאחרונה.⁶ הדיון שלנו נסמך עליהם אך המיקוד שלו שונה: אנו מתמקדים בהצהרת בלפור דרך הפריזמה של בני הארץ שראו בה נקודת מפנה דרמטית – מאתוס של מולדת משותפת לאתוס של מאבק לאומי והפרדה.

האליטות הערביות בפלסטין והצהרת בלפור

כדי להבין טוב יותר את עמדתם של בני הארץ היהודים עלינו לחזור קודם כול לעמדה הערבית הבסיסית בעניין ההצהרה, ולעמדה שהציגו באותה עת ביחס ליהודי הארץ הוותיקים. ההתנגדות של ערביי פלסטין להצהרת בלפור הייתה חד-משמעית, אך לענייננו חשוב לציין כי התנגדותם נוסחה כנגד השתלטות ציונית-יהודית על הארץ, ולא כנגד יהודים באשר הם

4 העמדה האמפטי והקשובה של בני הארץ הספרדים ביחס לשאלה הערבית והביקורת הפלסטינית נוסחה בין היתר במאמרים של הוגים ספרדים בעיתונות העברית של התקופה. להרחבה ראו אלישר 1975; אלבוחר 2003.

5 להרחבה על המיקום הפוליטי והחברתי של בני הארץ הספרדים במעבר בין העידן העות'מאני לעידן המנדטורי ראו עברי 2014; כהן 2015; Jacobson and Naor 2016; Jacobson 2011.

6 כהן 2015; קליין 2015; Jacobson and Naor 2016; Behar and Ben Dor Benite 2014; Campos 2011.

יהודים.⁷ בתזכיר מפורט שכתב ראש הוועד הפועל הערבי מוסא כאט'ם אל-חוסייני לשר המושבות וינסטון צ'רצ'יל במרץ 1921, הוא תיאר את תחושות הערבים לנוכח ההצהרה: כאשר הגיעו שמועות, עוד לפני כיבוש סוריה, בדבר ברית בין בריטניה הגדולה לבין הציונים, סירבו הערבים להאמין לכך. אבל אז, כאשר הוכרז השלום והערבים ראו בעיניהם ושמעו באוזניהם כי סוריה ופלסטין אמורות להיות מופרדות זו מזו כהכנה ליישום הצהרת בלפור, הבינו שבעצם צדקו התורכים (שהזהירו אותם מפני תמיכה בבריטים הפרו-ציונים). הם הבינו גם כי המהלך הזה נעשה במטרה לאפשר לציונים להפוך בהדרגה לרוב בפלסטין באמצעות הגירה.⁸

לא במקרה כתב אל-חוסייני "לאפשר לציונים להפוך בהדרגה לרוב". הדבר נבע מתפיסה המבחינה בין יהודים לבין ציונים. משום כך המשיך אל-חוסייני וקבע: "לו היו הציונים באים כמבקרים בלבד, או לו היו דברים נותרים כפי שהיו לפני המלחמה, אזי לא היתה מתעוררת כלל השאלה של יהודי ולא-יהודי. הרעיון של הפיכת פלסטין לבית הלאומי עבור היהודים הוא זה שכנגדו מתקוממים הערבים ונאבקים. עצם היותו של אדם יהודי מעולם לא גרם לערבים לדעה קדומה כנגדו".⁹

אם כן, בהצהרותיהם, אך גם במישור הפוליטי, הקפידו הגורמים הלאומיים הערביים (ובכלל זה הפלסטינים) להבחין בין יהודי המזרח התיכון הוותיקים לבין המהגרים החדשים. בישיבת הפתיחה של הקונגרס הסורי (האסיפה המייסדת של התנועה הלאומית הפן-ערבית), שנערכה במאי 1919, לאחר המלחמה, החליט הקונגרס על הצעת חוק לשמירת זכויות המיעוטים. זאת ועוד, חברי הקונגרס אישרו הצעת החלטה נגד הקמת בית לאומי ליהודים על אדמות ערביות ונגד הגירה יהודית לארץ, והוסיפו: "אולם אחינו היהודים בני הארץ הוותיקים, הרי שזכויותיהם כזכויותינו וחובותיהם כחובותינו". עמדה דומה הוצגה לפני ועדת קינג-קריין, שסיירה באותה שנה במזרח התיכון במטרה לגבש את עמדת ארצות הברית בשאלות הלאומיות של האזור, וכרזות שנתלו אז בירושלים קבעו: "המוסלמי, הנוצרי והיהודי בני הארץ, אחים הם ושותפים לעצמאות" (אלבאקורי 1973, 172).

העמדה הערבית הזאת הייתה כאמור מורשת של התקופה העות'מאנית המאוחרת, ולה מקורות חשובים: חוק האזרחות העות'מאני שביטל את עקרון החסות (הד'מה), עקרון המולדת המשותפת והתפיסה הלאומית-הערבית המוקדמת שהפרידה בין דת למדינה.¹⁰ זה היה הבסיס הענייני והדיפלומטי להצהרה של המשלחת הערבית-פלסטינית שיצאה בקיץ 1921 לשיחות בלונדון – שהיא מייצגת את כלל תושבי הארץ, מוסלמים, נוצרים ויהודים.

7 וראו גם את מאמרו של אלי אושרוב בגיליון זה (אושרוב 2017).

8 מזכר מוסא כאט'ם אל-חוסייני, אל"ב, CAB 24/126, נספח 23.

9 שם.

10 להרחבה על המורשת הפוליטית בעידן העות'מאני המאוחר ראו Mandel 1976; Campos 2011; Jacobson

2011; Gribetz 2014.

העמדה הספרדית הרשמית

ההצהרה הערבית הייתה לצנינים בעיני ההנהגה הציונית, ולא רק בעיניה. אספת הוועד הלאומי שהתקיימה ב-19 באוגוסט 1921 דנה בהודעתה של המשלחת הערבית, והנציגים הרשמיים של הקהילות הספרדיות נזדעקו והגיבו: "ראשי עדת הספרדים מוחים נגד הפצת שמועה כוזבת כזאת האומרת שהם חס וחלילה נפרדים מהיהדות הכללית בדבר עתידה של ארץ ישראל". על הצהרה זו חתמו הראשון לציון הרב יעקב מאיר וראשי עדת הספרדים, והיא נשלחה ללונדון, ובעקבותיה נשלחו עוד מברקים של נציגי הקהילות הספרדיות, המזרחיות והמוגרבות בירושלים, בטבריה, בצפת, בחיפה, ביפו ובערים נוספות.¹¹ מעניין שתוך כדי חתימה על מסמכים אלו הגדירו הספרדים את התנועה הציונית כמייצגת "היהדות הכללית" ואת עצמם כנספחיה.

התגובה הבהולה הזאת של ההנהגה הספרדית מצביעה על גבוליות המקום שאליו נקלעו, בתפר שבין הלאומיות הפלסטינית לתנועה הציונית. הצורך להדגיש את הנאמנות שלהם לתנועה הציונית רק מחזק את השוליות שלהם ביחס אליה. הוא גם משקף את המעבר מהעידן העות'מאני לעידן המנדטורי, ממרחב פוליטי המאפשר תמהיל של נאמנויות למרחב שמחייב בחירה חדה ביניהן.

בתוך סבך הנאמנויות והזהויות הזה, לא מפתיע למצוא עמדות סותרות ואסטרטגיות מנוגדות בשיח הפוליטי הספרדי בראשית המנדט. לצד הצהרות בדבר בידול מבני הארץ הערבים ונאמנות לפרויקט ההתיישבות היהודית ניתן למצוא הצהרות המדגישות את מעמדם ה"ילידי" של היהודים הספרדים והמזרחים ואת הקרבה התרבותית וההיסטורית בינם לבין ערביי הארץ. ניטיב להבין זאת אם נקדים ונצייר את הרקע לעמדות ולהתארגנויות הפוליטיות של בני הארץ בתקופה הנדונה.

בני הארץ, השאלה הערבית והצהרת בלפור

ההדים של הצהרת בלפור הגיעו לארץ ישראל/פלסטין ערב כיבוש ירושלים בידי הבריטים. הקהילה היהודית המקומית המדולדלת הייתה מותשת ממאורעות המלחמה הארוכה. הספרדים, כיתר בני הארץ, לא היו מעורבים בשלבי הכנת ההצהרה שנוסחה באנגליה במשא ומתן בין אנשי הממשל הבריטי לבין נציגי התנועה הציונית בלונדון. למעשה, נוסח קודם ולא מוכר של ההצהרה – שניסח העיתונאי הבריטי-יהודי לוסיאן וולף, חבר בכיר במוסדות המייצגים של יהודי בריטניה וא-ציוני, לבקשת אנשי משרד החוץ הבריטי במרץ 1916 – התמקד בזכויות בני הארץ היהודים ולא בתנועה הציונית, ודרש עבורם שוויון ומידה של אוטונומיה תרבותית, בלי להעניק להם זכויות לאומיות ייחודיות. וכך נכתב בטיוטה המקורית:

11 דאר היום, 12.8.1921. דוגמאות למברקים ראו בארכיון הציוני המרכזי, תיק Z441245.

בריטניה הגדולה וצרפת – במקרה שבסוף המלחמה תימצא פלסטין בתחומי ההשפעה שלהן – יביאו בחשבון את האינטרסים ההיסטוריים של הקהילה היהודית בארץ זו. היא תיהנה מזכויות פוליטיות שוות לאלו של שאר האוכלוסייה, מחירויות אזרחיות ודתיות, ובמידת הצורך מזכויות יתר מוניציפליות בערים ובמושבות שבהן מתגוררים יהודים, וכן מאמצעים סבירים להתיישבות ולהגירה שיובטחו לאוכלוסייה היהודית.¹²

קריאה ראשונית במסמך מעלה כמה נקודות חשובות. ראשית, הזכויות ההיסטוריות הנזכרות בהן של הקהילה היהודית בארץ, והיא מושא ההצהרה ולא התנועה הציונית. שנית, המסמך מדבר על השוואת הזכויות של היהודים תושבי הארץ לאלה של יתר אוכלוסיית הארץ, ולא מציע זכויות יתר ליהודים. שלישית, הזכויות המוענקות ליהודים מתוקף טיוטת ההצהרה כוללות מידה של אוטונומיה בתוך היישובים היהודיים ומתן אפשרות להגירה יהודית ולהתיישבות בארץ, אך ללא כל אזכור של העניין הלאומי. ואולם נוסח זה נגנז, וממילא הפעילים הספרדים בארץ לא ידעו על אודותיו דבר, גם לא לאחר המלחמה. כאשר התפרסמה ההצהרה בנוסחה הסופי, קודם לכיבוש ירושלים בידי הבריטים, כבר לא היה בה אזכור לתושבי הארץ, והבכורה ניתנה להסתדרות הציונית.

לאחר השלמת הכיבוש הבריטי של הארץ פעלו הקהילות הספרדיות בארץ לבנות מחדש את מוסדותיהן במציאות פוליטית חדשה לחלוטין. הם הבינו כי הגיע קצו של עידן בן מאות שנים שבו חייתה הקהילה המקומית היהודית תחת חסותה של האימפריה העות'מאנית ובכפיפות מינהלית של החכם באשי בארץ לחכם באשי באיסטנבול, וכן קיימה קשרי עסקים, מסחר, חינוך ופוליטיקה עם קהילות יהודיות ברחבי האימפריה. הם גם החלו להפנים את העובדה שמאזן הכוחות ביישוב השתנה וכי חיים ויצמן ואנשיו – שעמדו בראש ועד הצירים – הפכו לגורם הדומיננטי בענייני היישוב היהודי בארץ. הם עשו כמה ניסיונות להתארגן כמוקד כוח בתוך היישוב הציוני. מיד עם סיום המלחמה נוסדה הסתדרות חלוצי המזרח ולקראת הבחירות הראשונות לאספת הנבחרים הוקמה הסתדרות היהודים הספרדים. עמדתם ביחס לסדר הפוליטי החדש הייתה מעורבת: הם תמכו בהנהגה הציונית ובוועד הצירים אך במקביל עוד ניסו לשמר את בכורתם כבני הארץ מהתקופה העות'מאנית. בתוך כך, ושלא כוועד הצירים, התמקדו בשאלת מעמדם של בני הארץ הערבים והיחסים אִתם, והציבו את עצמם כמומחים לפתרון הבעיה. בכך המשיכו את הפולמוס משלהי התקופה העות'מאנית שבמסגרתו מתחו ביקורת על התעלמות המוסדות הציוניים מהשאלה הערבית (בצלאל 2008). אלא שבשל מעמדם השולי הלך קולם ודעך, והדמויות המובילות של המאבק הלכו לעולמן או השתתקו כמעט לחלוטין. בתוך ההקשר הזה בלטו עמדותיהם וניתוחם הביקורתי של חיים בן קיקי ויוסף חיים קסטל בדבר הצהרת בלפור.

מזרוח הציונות: חיים בן קיקי ו"שאלת השאלות"

חיים בן קיקי נולד בשנת 1887 בטבריה למשפחת רבנים ידועה ושימש כמשך כמה שנים מזכיר הסתדרות הספרדים בחיפה וכתב דאר היום בצפון. הוא נפטר במפתיע בשנת 1935 בעיר הנמל עדן כשהיה בדרכו להודו על תקן שליח הקהילה הספרדית בטבריה.

אף שלא פרסם מאמרים רבים התבלט בן קיקי בהיותו כותב יוצא דופן, בעל עמדה פוליטית מקורית ורב־תעוזה. מאמריו מבטאים אתוס חברתי ופוליטי פן־מזרחי ופטריוטי־מקומי. הוא כתב מתוך פריזמה ילידית שבבסיסה חשדנות כלפי המעצמות האירופיות, המציבות איום על האחדות המזרחית, וכלפי פעילותן בארצות המזרח.¹³ ברטוריקה שלו הדהדו הן המאבק בין אירופה לאימפריה העות'מאנית ערב מלחמת העולם הראשונה והן המאבק האנטי־מערבי לאחריה. במובנים רבים עמדותיו היו קרובות לשיח הפוליטי הפלסטיני באותה התקופה יותר מאשר לשיח הציוני הרשמי. אמנם, הביקורת שלו ממשיכה במובנים מסוימים את הפולמוס שניהלו הוגים ספרדים דוגמת שמעון מויאל, ניסים מלול ויוסף דוד ממן לפני המלחמה, אולם באווירה הפוליטית החדשה לאחר הצהרת בלפור והאופוריה הפוליטית שהיא יצרה – קיבלה הביקורת שלו משמעות חתרנית הרבה יותר.

באחד ממאמריו, שהתפרסם בחמישה חלקים באמצע אוקטובר 1920 בעיתון דאר היום תחת הכותרת "התרבות האירופית במזרח", התייחס בן קיקי מפורשות להצהרת בלפור ולהשלכותיה:

גם מוסדותינו החדשים וגם עתונותינו הוסיפו שמן על מדורות אי־הבנה בינינו. המוסדות הללו לא ראו לפנייהם אלא את ישראל וארופה, ועם השכנים לא התחשבו כלל. הם באו אליהם בדעות מוקדמות של בטול, השוררים במערב, אף על פי שאותם הארופים החזקים עצמם הולכים בשטה אחרת לגמרי. זה שתי שנים ומחצה שההכרזה הבלפורית לא ירדה מעל שלחן עתונותינו, אספותינו וחגיגותינו מבלי שתהיה על זה שום השגחה. חגיגות רבות לא היו צריכות להיות ומאמרים רבים לא היו צריכים להכתב, החגיגות והמאמרים הרעשנים שבאים שלא במקומם ולא בזמנם, מביאים רק ערבוביה בפעולות המנהיגים ומבלבלים את ה"פרסקטיבה" שלהם (בן קיקי 1920, 2).

בן קיקי ראה בהצהרת בלפור חלק ממהלך רחב יותר, הנובע מתחושת עליונות אירופית, שמטרתו לבסס את האינטרסים האירופיים במזרח התיכון. הוא טען כי המוסדות הציוניים העדיפו את הקשר לאירופה על פני הקשר עם תושבי הארץ הערבים, טענה שכבר השמיעו לפניו הוגים ספרדים בשלהי התקופה העות'מאנית. במאמר אחר שפרסם כשנה לאחר מכן הוא התמקד בשאלה הערבית והתייחס ישירות לטענות הללו שהושמעו ערב המלחמה, ולביטולן על ידי אנשי היישוב החדש הציוני:

13 להרחבה על ההגות של בן קיקי ראו עברי 2014; 2014; Behar and Ben Dor Benite 2013.

אמת הדבר, שלפני המלחמה אי אפשר היה להעלות על הדעת, שהשאלה תפתח באופן מסובך כזה. ובכל זאת, מורגש היה אצל כל אחד ואחד מבני הארץ שהדברים אינם מסודרים יפה. שבכל אותו הרעש עם ההמון המצלצל והיהיר, שנגרף אלינו מבחוץ אינו לא בזמנו ולא במקומו. הישוב הספרדי שבא מארצות המזרח אל ארץ מזרחית, שנפשו נתרקמה ונתלכדה במשך כמה דורות עם העם הערבי – הרגיש שאיזה דבר לא נעים מתרחש כאן, שכל התנועה הזאת אינה נעשית כשורה. אבל לדבריהם לא היה שום ערך, הם עוררו רק לעג וגם נאשמו בהתבוללות, כי לדברי המיישבים החדשים כל יהודי המדבר בשפת ארצו, מתבולל הוא (בן קיקי 1921).

בן קיקי מצביע על הגישה האירופית-מתיישבת של התנועה הציונית כמוקד הבעיה. הוא מבחין בין היישוב הספרדי, שהיה בן בית בתוך המרחב המזרחי, לבין המתיישבים היהודים שמוצאם מתרבות זרה. ההבחנה שהציע בין ציונות מערבית לציונות מזרחית איננה רק הבחנה בין קהילות אלא גם בין שתי תפיסות עולם בנוגע לארץ ולתושביה הערבים. משמע, בעוד הציונות המערבית משוקעת בתוך התרבות האירופית, מגלמת את ערכיה ומחצינה תחושת עליונות על המזרח, ולפיכך היא בהכרח נטע זר קולוניאליזטורי במרחב הערבי, הציונות המזרחית צומחת כחלק בלתי נפרד מהמרחב הערבי המקומי ונטמעת בתוכו, ואינה מנסה לכפות עליו שינויים.

מאמרו של בן קיקי התכתב עם מאמרו של המחנך יצחק אפשטיין שפורסם שבועיים קודם לכן באותו העיתון תחת הכותרת "שאלת השאלות בישוב הארץ". אפשטיין המשיך את הקו שהציג במאמרו המפורסם "שאלה נעלמה", שפורסם בעיתון השילוח בשנת 1907 והצביע על הכשלים של היישוב היהודי הציוני ביחסו לתושבי הארץ הערבים, קשיים שהובילו להיווצרותה של השאלה הערבית, ובראשם ההתעלמות מהביקורת הערבית (אפשטיין 1921, 1).

במאמרו הציע אפשטיין כמה צעדים לשיפור היחסים עם ערביי הארץ ובהם לימוד השפה הערבית, הקמת אגודות משותפות וייסוד דיפלומטיה מיוחדת ביחס לשאלה הערבית. במובן זה, אפשטיין היה מהדוברים הקשובים ביותר לבני הארץ הערבים מקרב הוגי היישוב החדש. ואולי דווקא משום כך היה חשוב לבן קיקי לחדד את ההבדלים בין עמדתו שלו לזו של אפשטיין, אשר בניגוד אליו לא ירד, לדעתו, לשורש הבעיה – התפיסה המתבדלת והמתנשאת המצויה בבסיס הציונות האירופית – ולפיכך אין ערך לקריאתו:

כל סדר החיים החדש, הנובע מתוך סך הכל של הספרות החדשה, מתנגד הוא נגד גמור לדרישותיו של מר אפשטיין "להשפיל רדת אל רוח בני הארץ". מתאונן הוא במרירות על זה שלא עשינו כלום כדיפלומטיה העממית החדשה. ובצער עמוק הוא קורא לזה "מומנטום חברתי ומדיני". אך באמת אין איש אשם בזה. לא העסקנים ולא הועדים. האשמה היא ביסודה של התנועה הלאומית גופא. ההזדקקות לרוח התושבים והטפול בו, אי אפשר לו לעלות על לבו של מי שהוא אחרי שהוא נגד החק הכללי והיסוד של התנועה הלאומית, החושבת את זה להתבוללות [...] כלל גדול לעבודתנו הוא: לא "להשפיל רדת אל רוח בני הארץ", אלא ללכת עם רוח הארץ (בן קיקי 1921, ההדגשה שלנו).

ובמילים אחרות: לא מתוך עמדה של עליונות מערבית יש לגשת ליחסים עם הערבים, אלא מתוך הבנה שארץ ישראל שוכנת במזרח, ותושביה הם חלק מהתרבות המזרחית. תפיסת

העליונות, טוען בן קיקי, נמצאת בבסיס ההגות והפרקטיקה הציוניות וזהו הדבר שיש לשנות מהיסוד. על המהגרים היהודים האירופים להשתלב במרחב ולוותר לחלוטין על ההתנשאות המערבית שהפכה להיות יסוד מוסד ביחסים בין העמים, כמו גם ביחסים הפנים-יהודיים.

הצהרת בלפור ערבית: ההצעה של יוסף חיים קסטל

באותם חודשים שבהם כתב בן קיקי את מאמריו, שקד יוסף חיים קסטל על ניסוח תוכנית "לפתרון שאלת הערבים בא"י" (קסטל 1921). את תוכניתו שלח ליושב ראש ההסתדרות הציונית חיים ויצמן, עם העתק למנחם אוסישקין, ראש ועד הצירים. המסמך הוא קול ייחודי במאגר הגדול למדי של הצעות ומסמכים שכתבו פעילים ציונים בשאלה הערבית, בין היתר משום שכותבו היה בן הארץ ולא אחד העולים שזה מקרוב באו, ובשל הרעיונות החדשניים שהוצגו בו. המסמך משתרע על פני שבעה-עשר עמודים ומכיל ניתוח חברתי-כלכלי-פוליטי של האוכלוסייה הערבית בארץ, ולצדו הצעות קונקרטיות לתיקון היחסים בין יהודים לערבים. את הרקע לכתיבת ההצעה ניתן לראות בגל האלימות של מאי 1921 (מאורעות תרפ"א), שהביא רבים מבני היישוב לידי הבנה שחובה לטפל בשאלת היחסים עם הערבים. הצהרת בלפור היא אחד ממוקדי הניתוח של קסטל.

קסטל היה בן למשפחה החברונית-ירושלמית הידועה שהגיעה לארץ, על פי המסורת המשפחתית, לאחר גירוש ספרד, וקרובה על שם עיר מוצאם קסטיליה. הוא השתייך לאותה קבוצה מבני הארץ הספרדים שחברה לתנועה הציונית בניסיון להשפיע על דרכה מבפנים. הוא נולד בירושלים ב-1899 ובמהלך מלחמת העולם הראשונה התגייס לצבא העות'מאני. לאחר המלחמה הצטרף למנגנון ההסברה של ההנהלה הציונית בארץ ישראל, והיה מזכיר המחלקה המדינית ומנהל לשכת העיתונות של ההנהלה הציונית. מאוחר יותר היה ממקימי הסתדרות חלוצי המזרח וחבר מערכת בעיתון הארץ. את הצעותיו יש לראות לפיכך לא כהצעות של איש אופוזיציה מובהק, אלא כניסיון לתרום לתנועה הציונית מניסיונו כבן הארץ.

את המסמך פתח קסטל בניתוח מפורט של העמדות הפוליטיות בקרב ערביי הארץ. בני אוכלוסייה זו, גרס, אינם תמימי דעים ביחסם לעלייה ולהתיישבות היהודית. יש המתנגדים בתוקף, יש התומכים (בעיקר בחשאי) ואילו רבים מהתושבים הם חסרי מודעות לאומית. הוא מונה כמה סיבות לתמיכתם של גורמים ערביים שונים בציונות. יש המצפים לרווח כלכלי ממכירת אדמותיהם ליהודים; אחרים מאמינים שהציונות תביא לשיפור החינוך ולשיפור המצב בארץ בכלל; ויש המכירים בצורך של היהודים במקום מקלט או סבורים שרצון האל הוא שהיהודים יחזרו לארצם. אלא שההתנגדות לציונות חזקה יותר מהתמיכה בה, והדבר נובע מכך שתומכי הציונים אינם מאורגנים, להבדיל ממתנגדיהם, וכן מהיעדר מדיניות ציונית ברורה ועקבית בשאלה הערבית. את הקווים המנחים למדיניות זו ביקש להתוות במסמך התוכנית שכתב.

אלא שלפני שקסטל מתחיל לשטוח את הצעתו הקונקרטית למדיניות כזאת, הוא מדגיש את דבר קיומה של לאומיות ערבית בארץ וקובע כי למרות טענת ההסברה הציונית, "לא

נוכל יותר להכחיש מציאותה של תנועה ערבית צעירה המתנהלת על ידי משכילים מחונכים בקושטא ובאירופה, כסעיף לתנועה הערבית הכללית בכל ארצות הערבים" (שם, 3). זו תנועה צעירה, הוא ממשיך, "ואינה אידיאלית בשלמות, וקשה מאוד עדיין להשוות אותה לתנועה לאומית אירופית או לתנועתנו אנו, ובכל זאת היא הולכת ומתפתחת לעינינו אנו" (שם).

לאחר הצגת הניתוח העקרוני, הוא ממשיך בניתוח פוליטי של גורמי ההתנגדות הערבית לציונות, ושוב – מתוך הנחה שאין לראות בהתנגדות נתון קבוע. בהקשר זה קסטל מעניק מקום מרכזי להצהרת בלפור: "הצהרת בלפור היא כידוע המכשול העיקרי לעבודה הדדית בינינו וביניהם, היא מבהילה אותם במבטאה: 'בית לאומי ליהודים בא'. גם התנאי השני השלילי 'שלא יפגעו בזכויותיהם האזרחיות והדתיות של יתר התושבים בארץ', אינו מחליש את פחדם. אך רבים מסכימים להגירה יהודית בלי הצהרה זו" (שם, 4). קסטל גורס כי הצהרת בלפור הפכה למכשול העיקרי ליצירת יחסים ראויים בין יהודים לערבים בארץ, אולם לכך הוא מצרף טענה חשובה לא פחות, שלא ניתן לבחון בדיעבד את מידת הדיוק שבה: לדבריו, עיקר ההתנגדות של הערבים איננה לעצם ההגירה היהודית אלא לכך שהיא נעשית במסגרת מדיניות הבית הלאומי, היינו הפיכת ארץ ישראל לארץ יהודית, כפי שהצהירו כמה מראשי הציונים. טענה זו משקפת גם את ההצהרות של ההנהגה הערבית בפלסטין שלפיהן אין היא אנטי-יהודית והתנגדותה אינה מכוונת אלא לתביעה לבית לאומי יהודי בפלסטין. וקסטל ממשיך:

מנהלי התנועה שלהם לא יותרו לעולם על דרישתם לבטל את הצהרת בלפור, אם גם יהיו בטוחים כי דרישתם תישאר רק דרישה לדורות. בזה אין כל ספק, ומוכן, שגם מנהלי תנועתנו לא יותרו לעולם על התעודה ההיסטורית החשובה הזו וביחוד על מבטא "בית לאומי", הנותן "בית" לעם נורד, מחוסר מולדת. להתאים בין שתי הדרישות – זהו דבר בלתי אפשרי (שם).

בניתוח של קסטל בא לידי ביטוי אחד המאפיינים של הדוברים הספרדים בני הארץ בדורו: היכולת להבין את התנועה הלאומית הערבית, על רגשותיה ומניעיה, בלי לוותר על נקודת המבט הציונית ובלי לוותר על הזדהות עם "תנועתנו" ועם הצורך היהודי במולדת. אלא שבעניין הצהרת בלפור הפער בין שתי נקודות המבט גדול כל כך עד ש"להתאים בין שתי הדרישות – זהו דבר בלתי אפשרי". אם כן, מה אפשר לעשות? מה יכול להציע אדם המזדהה עם התנועה הציונית, אך מבין היטב את התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית וחש אמפתיה כלפיה? לפני שהוא מציג את הצעתו, ממשיך קסטל ומציג את הנחות היסוד שלו: מכיוון שהערבים הם אוכלוסיית הרוב בארץ ונמצאים בה בזכות ולא בחסד, ומכיוון שהמנדט הבריטי ממילא מחויב לשיפור ולקידום של חייהם של ערביי הארץ, ומכיוון "שאיש מאיתנו לא יסכים להצעתו של זנגוויל לגרשם מן הארץ", ובעצם התנועה הציונית איננה מתנגדת לפיתוח תרבותי וכלכלי של האוכלוסייה הערבית – הרי המסקנה היא שיש לנסח מחדש את הצהרת בלפור באופן שיספק בעת ובעונה אחת את "שני הצדדים הנלחמים זה בזה על ארץ אחת, והמוכרחים, בהכרח ההיסטוריה, לגור בה יחדיו ולפתח בשלום ובשלווה את שני בתייהם הלאומיים באותה ארץ העתידה להיות מדינה אחת" (שם, 4, ההדגשה במקור). ומהו הניסוח המחודש? "מוטב איפוא כי התנאי השני, השלילי [הקובע שזכויות תושבי הארץ שאינם יהודים לא יפגעו] יכתב

מחדש על ידי בלפור בעצמו בצורה חיובית, מעין זו: 'בתנאי כי יפתחו את ביתם הלאומי הנוכחי של שאר התושבים, כלומר, את חנוכם, חקלאותם, מסחרם וכו' וישמרו על זכויותיהם החוקיות על הארץ" (שם, 4-5). זוהי הנקודה שבה מבחין את עצמו קסטל מתפיסות ציוניות רווחות: אין הוא מסתפק בטענה שהציגו הרצל ואחרים, שפיתוח הארץ יסייע גם לערביי הארץ כפרטים, אלא הוא מדגיש את זכויותיהם הלאומיות.

זו הצעה מקורית ונועזת מנקודת מבט ציונית, שהרי קסטל שובר טאבו בשיח הציוני המקובל ומכיר בכך שבפועל הארץ היא ביתם הלאומי של הערבים החיים בה. לפיכך הוא מציע שהבריטים – באמצעות בלפור עצמו – יצהירו כי פלסטיין-א"י היא גם ביתם הלאומי של ערביי הארץ וכך יכירו בזכויותיהם הלאומיות על הארץ. הצעתו זו שונה מהגישה הציונית הרווחת – ומהגישה הבלפורית – שלפיה לערביי הארץ זכויות אזרח וזכויות דתיות בלבד. הוא מניח שמהלך של הכרה בזכויות הלאומיות של ערביי פלסטיין יביא להפחתת האיבה הערבית לציונות ויקדם את האפשרות לשיתוף פעולה בין הצדדים עד ליצירת מדינה אחת משותפת. ורוק: הוא אינו קורא לצמצום המעשה הציוני. נהפוך הוא: הוא מקפיד לציין כי הדבר יאפשר להגביר את העלייה היהודית לארץ (ההצהרה החדשה שניסח מדגישה כי עליית יהודים לארץ תימשך), אך אינו מתעלם מכך שמסגרת דו-לאומית תחייב התחשבות יתר בעמדה הערבית. אחרי עדכון הצהרת בלפור ועדכון מקביל בכתב המנדט שנובע ממנה, הוא כותב, ניתן יהיה לקרוא "לקונגרס עברי-ערבי בא"י כדי לקבע בו את כל תנאי העבודה המשותפת בכל מקצועות החיים, החומריים והרוחניים, וביניהם גם את תנאי ההגירה לארץ" (שם, 5).

השאלה אם מדיניות ציונית המכירה בלאומיות הערבית הפלסטינית ותומכת בתיקון הצהרת בלפור הייתה משנה את התגובה הערבית לציונות היא שאלה שתיוותר ללא מענה. למעשה, גם תזכירו של קסטל נותר ללא מענה, ובארכיונים לא הצלחנו למצוא שום התייחסות להצעתו. חשוב מכך, המדיניות בפועל נשארה כשהייתה, וממילא גם התקווה שקסטל מביע בהמשך המסמך, ששינוי המדיניות יוביל לשינוי בתפיסה הערבית של הציונות והערבים יוכלו לראות בציונות תנועה של עם השב למולדתו ההיסטורית ולא תנועה קולוניאליסטית זרה – גם תקווה זו לא התממשה.

סיכום: שברו של חלום

פרסום הצהרת בלפור היה רגע דרמטי בהיסטוריה של ארץ ישראל/פלסטיין ונקודת מפנה בסכסוך היהודי-פלסטיני. עבור בני הארץ היהודים והערבים, שלא היו שותפים לניסוח ההצהרה, היא סימלה בצורה המובהקת ביותר את שינוי סדרי עולמם ואת התמורה במעמדם הפוליטי והחברתי. בעוד בני הארץ הערבים התנגדו להצהרה ולהשלכותיה הפוליטיות מיומה הראשון ודרשו את ביטולה, בני הארץ היהודים עמדו בתווך בין התנועה הציונית לבין בני הארץ הערבים ונדרשו להכרעה ברורה. המיקום שלהם בתפר חשף אותם לביקורת משני הצדדים: מהצד הערבי נשמעה הטענה כי חבירתם לציונים משמעותה בגידה בברית ארוכת השנים

בינם לבין הערבים, ואילו מהצד הציוני הם נחשדו בקרבת יתר לערבים. הנציגות הרשמית של הספרדים בני הארץ מיהרה להכפיף עצמה להנהגה הציונית. אולם הוגים בודדים מקבוצה זו, ובראשם בן קיקי וקסטל, בלטו בהתנגדותם לסדר היום הציבורי החדש ובניסוח הצעות לתיקון ולשינוי ביחס לשאלה הערבית או לשאלת המזרח בכלל.

ההבדלים בין השניים ברורים. בן קיקי מתח ביקורת על היסוד המערבי והקולוניאלי המובהק באידיאולוגיה ובפרקטיקה הציוניות ונתן לביקורתו פומבי בעיתונות; בכך המשיך את הקו שהובילו הוגים ספרדים בני הארץ ערב מלחמת העולם הראשונה. קסטל לעומתו פעל מבפנים: בהיותו איש המנגנון הציוני הוא כתב מסמך פנימי עבור ויצמן ואסישקין שהציג הצעה מדינית קונקרטית. מעמדו של קסטל בתור מומחה ויועץ מבשר את ראשית הצמצום של בני הארץ הספרדים לתקן של פרשנים או יועצים, ואילו בן קיקי מייצג את המעמד הספרדי הילירי של שלהי העידן העות'מאני: עמדה שהיא עצמאית ואלטרנטיבית, אך כבר איבדה את בסיס הכוח שלה.

ביסוד ההבחנה ביניהם נמצאת גם הזיקה אל המסורת הפוליטית העות'מאנית. בן קיקי היה הקול הנאמן ביותר לשיח הספרדי הילירי מלפני המלחמה, שהאמין באתוס המרחב המשותף היהודי-ערבי וגילה התנגדות למרכיבים הברדלניים של הציונות האירופית. דבריו נדחו לא רק על ידי האשכנזים הציונים אלא גם על ידי מרבית הכותבים והמנהיגים הספרדים בני דורו. יתרה מכך, האפשרות שהוא הציע לא הלמה עוד את השיח הפלסטיני שדרש מבני הארץ הספרדים התנגדות מוצהרת לתנועה הציונית וחבירה לתנועה הלאומית הפלסטינית. ככל הידוע, שניהם לא זכו למענה, לא פומבי ולא בתכתובות פנימיות. בתוך זמן קצר פרשו השניים מפעילות ציבורית, ועמדותיהם כמעט לא באו לידי ביטוי. אולם לענייננו חשובה עוד נקודת דמיון ביניהם: את השקפתם הציגו מעמדה של בני הארץ, וחלק מביקורתם התמקדה באופי האירופי והקולוניאלי של התנועה הציונית ובשאיפת ההתבדלות שלה. עמדתם הייתה עמדת מיעוט בשני מישורים: גם ביחס לערביי הארץ וגם ביחס לשאלת האוריינטציה של היישוב היהודי – מזרחה או מערבה.

ניתן להניח כי התפיסה הערבית בדבר התנגדותם של הספרדים להצהרת בלפור מקורה בהסתייגות שהביעו יהודים מזרחים וספרדים – לא רק במאמרים עיתונאיים אלא גם בשיחות יומיומיות עם מכרים ערבים – מן האוריינטציה המערבית המתנשאת של הציונות ומן המאפיינים הקולוניאליים שזיהו בה. אלא שהתקווה הערבית לברית מזרחית-ערבית הייתה תקוות שווא, היות שהיו אלו קולות מיעוט בשיח המזרחי.

בן קיקי הלך לעולמו טרם קום המדינה. יוסף חיים קסטל האריך ימים אחריו, והיה עד לתמורות במציאות הפוליטית, ובעקבותיהן שינה את טעמו וזנח את ההכרה בזכויות הלאומיות של ערביי פלסטין. במאמר שכתב שבועיים לפני מותו ב-1968, תחת הכותרת "על השטחים המשוחררים", הציג את רצף הטיועונים המקובלים נגד החזרת השטחים. הוא ציין כי עבר הירדן המזרחי היה אמור להיכלל בגבולות הבית הלאומי היהודי אך נקרע ממנו על ידי בריטניה; הדגיש כי מעולם לא הייתה מדינה פלסטינית; הזכיר כי ערביי פלסטין מעולם לא היו לאום

בניגוד לעמדתו בשנות העשרים) ומכאן הגיע למסקנה ש"הגענו חזרה למולדת שלנו, ארץ ישראל המערבית – הרי ברור כי יש לנו הזכות המלאה להתבצר בה" (קסטל 1970, 47-48). דומה שהשינוי שחל בתפיסת ההיסטוריה של קסטל מצביע על יותר משינוי בתודעתו של אדם אחד. כפי שהדגמנו כאן, הקולות שהשמיעו כמה מבני הארץ הוותיקים בזכות הכרה בלאומיות הערבית היו קולות חריגים שלא התקבלו בעין יפה בציבור הרחב, כולל בקהילותיהם שלהם. התחזקותה והתעצמותה של התנועה הציונית וצמיחתו וביסוסו של היישוב היהודי בארץ הפריכו לכאורה את טענתם בדבר הצורך להגיע להכנה עם ערביי הארץ. כמה מהם המשיכו להאמין בכל לבם בצורך לנסות להגיע לאותה הבנה. אחרים זנחו את רעיונותיהם האידאיים והצטרפו לדרך המלך היישובית, המדגישה את עליונות המערב על פני המזרח ואת המעשה הציוני על פני הידרברות של אמת.

ביבליוגרפיה

- אורשוב, אלי, 2017. "בלפור פינת אחד העם: ציונות, לאומיות ואימפריאליזם במחשבה הפלסטינית המוקדמת", תיאוריה וביקורת 49 (חורף), עמ' 209-232.
- אלבאקורי, עבד אלעאל, 1973. "אלדעאיה אלתהיוניה אלאסראאליה ואלקול באן אלערב ירדון אלקאא אליהוד פי אלכחר ("התעמולה הציונית-ישראלית והאמרה ש'הערבים רוצים לזרוק את היהודים לים", שאאון פלסטיניה (עניינים פלסטיניים) 27.
- אלכחר, שלמה, 2003. הזדהות, הסתגלות והסתייגות: היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי 1918-1948, ירושלים: הספריה הציונית.
- אלישר, אליהו, 1975. לחיות עם פלשתינים, ירושלים: ועד עדת הספרדים בירושלים.
- אפשטיין, יצחק, 1921. "שאלת השאלות", דאר היום, 17.8.1921, עמ' 1.
- בן קיקי, חיים, 1920. "התרבות האירופית במזרח" (חלק שני), דאר היום, 14.10.1920, עמ' 1-2.
- , 1921. "על שאלת השאלות בישוב הארץ", דאר היום, 30.8.1921, עמ' 1-2.
- בצלאל, יצחק, 2008. נולדתם ציונים: הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- כהן, הלל, 2015. "חייו ומותו של היהודי-הערבי בארץ ישראל ומחוצה לה", עיונים בתקומת ישראל ט (מולדות בגולה), עמ' 171-200.
- עברי, יובל, 2014. "פניה המרובות והמשתנות של הספרדיות במפנה המאה העשרים", עבודת דוקטור, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
- קליין, מנחם, 2015. קשורים: הסיפור של בני הארץ, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קסטל, יוסף חיים, 1921. "לפתרון שאלת הערכים בא"י", יח באב תרפ"א, הארכיון הציוני המרכזי, תיק Z4/41245.
- , 1970. דפי חיים, תל אביב: א' קסטל.

- Behar, Moshe, and Zvi Ben-Dor Benite, 2013. *Modern Middle Eastern Jewish Thought: Writing on Identity, Politics, and Culture, 1893–1958*, Waltham: Brandeis University Press.
- , 2014. “The Possibility of Modern Middle Eastern Jewish Thought,” *British Journal of Middle Eastern Studies* 44(1), pp. 43–61.
- Campos, Michelle, 2011. *Ottoman Brothers: Muslims, Christians and Jews in Early Twentieth-Century Palestine*, Stanford: Stanford University Press.
- Gribetz, Jonathan, 2014. *Defining Neighbors: Religion, Race, and the Early Zionist-Arab Encounter*, Princeton: Princeton University Press.
- Jacobson, Abigail, 2011. *From Empire to Empire: Jerusalem between Ottoman and British Rule*, Syracuse: Syracuse University Press.
- Jacobson, Abigail, and Moshe Naor, 2016. *Oriental Neighbors*, Waltham: Brandeis University Press.
- Mandel, Neville J., 1976. *The Arabs and Zionism before World War I*, Berkeley: University of California Press.